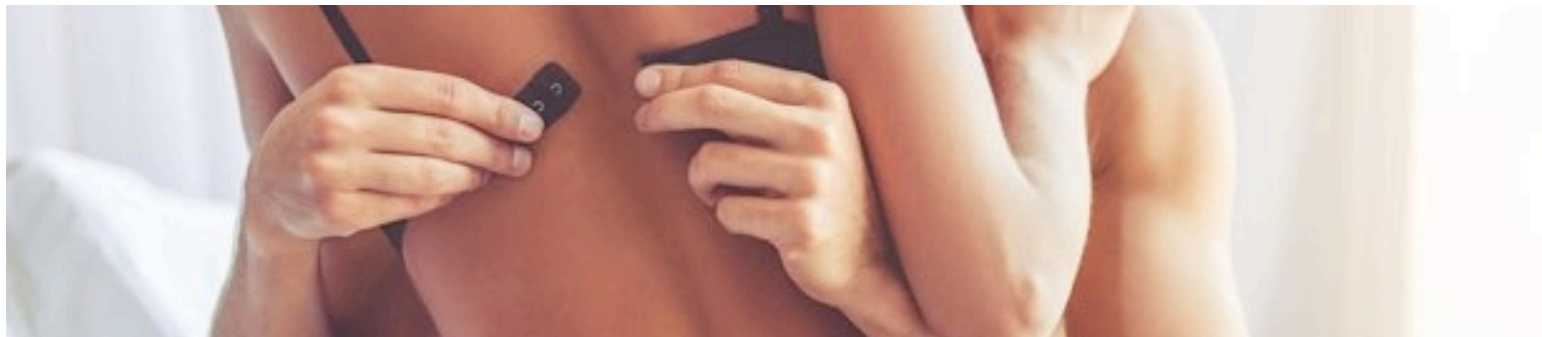

Hoe is uw seksleven?

Een vraag die elke hulpverlener zou moeten, kunnen en durven stellen.

Er lijkt meer over seks gesproken te worden dan ooit. Het onderwerp komt overal naar voren in de media, kranten en op internet. Boeken als *Fifty Shades of Grey* gaan als warme broodjes over de toonbank. Wekelijks hangen bijna een half miljoen kijkers aan de lippen van de koppels in *Temptation Island*. De sensatie is hoog wanneer geliefden elkaar op televisie bedriegen door het bed te delen met een ander.

Sinds de seksuele revolutie die sinds de jaren '60 op gang is gekomen en de opkomst van het feminisme wordt er opener gesproken over seks. Dit levert een positieve waardering van seksualiteit op (De Balie, 2016). Het lijkt alsof iedereen sindsdien open is over seks, omdat het overal besproken wordt. Toch is dit niet het geval. Bij seksualiteit in de media wordt vooral de negatieve kant van seks belicht, zoals loverboys, pedoseksuelen en seksueel misbruik. Ook de sekstape van Patricia Paay is volop in het nieuws geweest. Wat opvalt is dat er vooral gesproken wordt over andermans seksleven, waar we allemaal openlijk een mening over hebben. Maar hoe zit dit met ons eigen seksleven?

Door Janine Kooij

PREUTSER

Wetenschappers en seksuologen Ellen Laan en Rik van Lunsen (2017, p. 288) stellen dat er helemaal niet open wordt gesproken over seks, als het gaat om het eigen seksleven. Het is een moeilijk onderwerp om over te praten, helemaal binnen relaties. Ondanks de bovengenoemde seksuele revolutie wordt gesteld dat Nederland de laatste jaren enkel preutser is geworden (De Balie, 2016). Waarom is seksualiteit zo'n moeilijk onderwerp? En als het zo moeilijk is, hoe worden problemen rondom seksualiteit dan besproken?

SOCIALE STUDIES

Binnen sociale opleidingen wordt er nauwelijks aandacht besteed aan seksualiteit: "Het gaat over agressie, gespreksvoering en luistervaardigheden, maar niet hoe je als toekomstig professional een gesprek over seks aangaat", aldus Van Orsouw (2015, p. 4). Dat is vreemd, want waar mensen zijn is seksualiteit. Waar seksualiteit is, zijn ook seksuele problemen. Volgens Laan & Van Lunsen (2017) is voor de overgrote meerderheid van alle volwassenen een prettig seksleven één van de belangrijkste aspecten van kwaliteit van leven. Uit het onderzoek van Kedde (2012, pp. 98-108) komt naar

voren dat 19% van de volwassen mannen en 27% van de volwassen vrouwen één of meerdere seksuele disfuncties heeft. Denk hierbij aan lubricatieproblemen (moeilijk vochtig kunnen worden) en voortijdig orgasme. Dergelijk seksueel disfunctioneren kan leiden tot bijvoorbeeld een lager zelfbeeld en/of problemen binnen de relatie (Heemelaar, 2013). Dit is een problematiek waar sociaal werkers veelal mee te maken krijgen, echter komt dit onderwerp weinig ter sprake.

De moeilijkheid die ervaren wordt om met cliënten seksualiteit te bespreken komt door het gebrek aan communicatieve vaardigheden en een kennistekort. Commissie-Samson (2012, p. 88) benoemt dat sociaal werkers vaak 'de taal' niet spreken, als het gaat om het bespreekbaar maken van seksualiteit. Door het rapport dat de commissie-Samson in 2012 heeft uitgebracht wordt er binnen sociale studies aandacht aan seksualiteit besteed binnen het jeugddomein en het forensische accent. Echter is dit slechts een deel van alle sociale professionals. Niet enkel binnen de jeugd- of forensische sector heeft men te maken met seksuele vraagstukken. Zijn wij als sociale professionals bijvoorbeeld op de hoogte van het seksueel functioneren van iemand na een beroerte (Duits, Van Lankveld, Van Oirschot & Van

Oostenbrugge, 2011)? Of hebben wij kennis over welke invloed medicatie zoals antidepressiva heeft op het seksueel verlangen (Bolle, Grieffioen & Knegtering, 2009)?

Verder blijft het niet enkel bij ongewenst seksueel gedrag op cliëntniveau, maar ook tussen hulpverlener en cliënt kunnen er seksuele gevoelens ontstaan. Zolang taboe onderwerpen als seksuele gevoelens tussen hulpverlener en cliënt onbespreekbaar blijven, kan er niets gedaan worden aan preventie van ongewenste seksualiteit in relatie hulpverlener-cliënt (Heemelaar, 2013).

SEKSUOLOGIE

Daarom pleit ik voor les in seksuologie binnen sociale opleidingen. Seksuologie wordt ook wel gedefinieerd als wetenschap van seksualiteit, waar omstreeks 1900 in de westerse wereld een grote belangstelling voor ontstond (Gijs & Slob, 2009). Ik wil door dit artikel een boodschap uitbrengen aan alle hogescholen in Nederland, dat seksuologie een onmisbaar vak is waar ook binnen sociale opleidingen aandacht aan besteed moet worden.

SCHAAMTE EN SCHULD

Allereerst de vraag: Waarom is seksualiteit zo'n moeilijk onderwerp? Laan & Van Lunsen (2017) geven hier meerdere redenen voor. Allereerst groeien velen op met de boodschap dat seks privé en schaamtevol is. Daar komt bij kijken dat door ouders, opvoeders, voorlichters en media vooral de biologische en 'donkere kant' van seks wordt benoemd. Alles in het kader van grenzen aangeven, het voorkomen van soa's en ongewenst zwangerschap. Hierdoor gaan seksuele gevoelens en gedachten volgens Laan & Van Lunsen (2017) gepaard met schuld en schaamte.

Brené Brown (2011) is professor aan de Universiteit van Houston en heeft jarenlang onderzoek gedaan naar onder andere schaamte. Zij maakt onderscheid tussen schuld en schaamte, waarbij zij schaamte omschrijft als het primaire gevoel 'ik ben slecht', tegenover schuld 'wat ik deed was slecht' (Brown, 2011). Schaamte wordt in geen enkel opzicht in verband gebracht met positieve factoren: "Schaamte is eerder de oorzaak van destructief en kwetsend gedrag dan de oplossing ervoor", aldus Brown (2011, p. 78).

Wat wél de oplossing is voor schuld en schaamte is voldoende bewustwording van schaamtegevoelens om ze te benoemen en uit te spreken (Brown, 2011). Laan & Van Lunsen (2017, p. 290) voegen hieraan toe: "Om echt over seks te kunnen praten, moet je je bewust zijn van je eigen normen en waarden en van het effect daarvan op je gedachten, gevoelens en gedrag".

“Daarom pleit ik voor les in seksuologie binnen sociale opleidingen”

ANGST OM TE KWETSEN

Niet alleen schaamte en schuld komen bij dit onderwerp om de hoek kijken. Een stap verder is het bespreekbaar maken van seksualiteit met je partner. Laan & Van Lunsen (2017) geven aan dat praten met je partner over eigen ideeën, gevoelens en wensen op seksueel gebied moeilijker is dan met wie dan ook. Dit omdat de angst ontstaat de ander te kwetsen of te belasten. Dit terwijl verbale communicatie essentieel is om te weten wat de ander fijn vindt. Als er geen communicatie is zullen beide partners hun conclusies over wat iemand prettig vindt trekken uit non-verbale signalen. Dit kan een hoop frustratie en onbegrip opleveren, doordat men verkeerde conclusies trekt.

HULPVERLENING

Het feit dat seksualiteit zo moeilijk bespreekbaar is, roept bij mij de vraag op of (toekomstig) sociale hulpverleners hierin een doorslaggevende rol kunnen spelen. Ik bedoel hiermee dat sociaal hulpverlener juist degenen moeten zijn die het bespreekbaar kunnen maken. Niet alleen om problemen op seksueel gebied te bespreken, maar ook ter preventie en voorlichting. Dit vereist enerzijds een stukje seksuele educatie, anderzijds moet onderling het gesprek aangegaan worden om (ethische) vraagstukken te verkennen.

"Ik merkte dat in de hulpverlening – net als in de maatschappij – nog een groot taboe ligt op intimiteit en seksualiteit. Er is schaamte bij de cliënten, en veel hulpverleners willen de persoonlijke grenzen van cliënten respecteren. Ook in de sociale opleidingen is er amper aandacht voor, waardoor hulpverleners niet weten hoe ze het aan moeten pakken. (...) Mijn persoonlijk herstel ging met sprongen vooruit toen ik hulpverleners trof die geen moeite hadden om intimiteit en seksualiteit met mij te bespreken. Want vanaf dat moment nam ik mijzelf serieus: ik was mijn schaamte voorbij. En dat gun ik iedereen!"
(RIBW Brabant, 2015).

Evi (35) – ervaringsdeskundige bij het RIBW

BEESTJE BIJ DE NAAM NOEMEN

Volgens Laan & Van Lunsen (2017, p.229) is praten over seks een kwestie van durven en doen: "De ervaring leert dat als je er een keer aan begint, dat je de schroom overwint en het steeds gewoner wordt om te praten over wat je over seks denkt, vindt en voelt". Dit geldt voor sociaal professionals ook, men moet leren over seksualiteit te praten. Er moet hierin binnen de opleiding Social Work een goede basis gelegd worden. 'Veiligheid' en 'vertrouwdheid' zijn voorwaarden voor een juiste omgeving – in dit geval een groep studenten – wanneer men leert praten over seksualiteit (Laan & Van Lunsen, 2017). Bovendien moeten er aan de studenten handvatten aangereikt worden waarmee ze in de praktijk aan de slag kunnen. Een van deze handvatten is het aanleren van het

juiste taalgebruik. Zoals ik eerder al aangaf spreken sociaal professionals over het algemeen ‘de taal niet’ als het gaat om seksualiteit bespreekbaar maken. Laan & Van Lunsen (2017, pp. 299-300) geven aan dat het in het begin niet makkelijk is om het beestje bij de naam te noemen: “Taal is een rijk instrument, maar als het over seks gaat is die taal soms net zo hulpeloos als degene die zich van dat instrument bedient”.

Wafelbakker (geciteerd in Heemelaar, 2013) onderscheidt vier categorieën van taalgebruik in de woordkeuze van mensen over seksuele onderwerpen.

Allereerst is er de kindertaal. Voorbeelden hiervan zijn ‘voorbips’ en ‘plasser’. Daarnaast is er het medische taalgebruik, zoals vagina, penis en coïtus (penetratie). Ten derde de schuttingtaal, met woorden als lul, kut en neuken. Tot slot is er de verbloemde taal, waarin men een vage beschrijving geeft in plaats van het begrip zelf. Voorbeelden hiervan zijn ‘vrijen, poesje en met elkaar naar bed gaan (Teeseling & Neijssel, 1992; geciteerd in Heemelaar, 2013). Om met studenten het taalgebruik te oefenen kunnen er diverse opdrachten ontworpen worden om met elkaar in gesprek te gaan over het vinden van de ‘juiste’ woorden.

“Geleerden zeggen vitus, dokters noemen ’t roede.
Een geestelijk persoon spreekt van zijn lid.
Een vroede hoeren zeggen zwants.
Een pinneke, dat hoort men soms ook wel.
Een lulleman is ook een woord voor ’t lage volk.
(...)”.

- Gerrit Komrij (1986) -

SEKSUELE EDUCATIE

Tijdens ontwikkelingspsychologie in het eerste studiejaar krijgen de Social Work studenten meerdere theorieën voorgelegd. Sigmund Freud is hiervan de meest bekende. Hij beschrijft de biologische behoeften van een mens als drift. Een van de driften binnen zijn psychoanalyse is de seksuele drift, gelabeld met de term libido. Indien niet voldoende in deze biologische behoefte zou worden voldaan, zou dit een stagnatie in de ontwikkeling betekenen. In zijn psychoanalyse beschrijft Freud dat bij kinderen de seksuele drift wel aanwezig is, maar op de achtergrond verkeerd. Hij noemt dit de latentiefase. Pas in de tijd van de adolescentie zal deze drift meer naar de voorgrond komen (Heemelaar, 2013).

De theorie van Freud is achterhaald. Wetenschappers, waaronder Laan & Van Lunsen beschrijven dat de seksuele ontwikkeling al begint in de baarmoeder. Een voorbeeld hiervan is de vorming van seksuele oriëntatie en genderidentiteit die in de baarmoeder begint. Zo kan te veel stress tijdens de zwangerschap leiden tot verandering in het hormoonhuishouden van de baby. Dit kan gevolgen hebben voor hun latere seksuele oriëntatie (Laan & Van Lunsen, 2017, p. 52). Daarnaast zijn kinderen van zes tot twaalf jaar – in tegenstelling tot wat Freud aangeeft als de latentiefase – seksueel actief. Zo heeft ruim de helft van de Nederlandse kinderen vóór het

twaalfde jaar aan seksuele spelletjes gedaan met een ander kind, zoals kussen, bekijken en aanraken (Heemelaar, 2013). Franck & Frans (2011) geven aan dat er bij heel wat volwassenen onzekerheid heerst over wat nu wel en niet toelaatbaar is met betrekking tot seksualiteit bij kinderen en jongeren. Dit maakt dat men het seksueel gedrag vaak straft, verbiedt, negeert of oogluikend toe staat. Het gevaar ligt in het afkeuren van gezond seksueel gedrag, hiermee geef je onbewust de boodschap mee dat seksueel gedrag nergens en nooit goed is en dat seks dus niet kan (Franck & Frans, 2011). Echter stoppen dergelijke spelsituaties vanzelf. “[Kinderen] koppelen hun seksuele gedrag (...) pas rond de pubertijd of later aan het begrip seksualiteit zoals volwassenen daarmee omgaan”, aldus Heemelaar (2013, p. 93).

CASUS

In het zwembad gluurt een meisje van tien in de verkleedhokjes van de jongens. De begluurde jongens hebben er geen weet van.

VLAGGENSYSTEEM

Voor het beoordelen van seksueel gedrag is het vlaggensysteem in het leven geroepen. Het systeem is ontwikkeld door Thierry Franck en Erika Frans (2011) voor Sensoa, het Vlaams service- en expertisecentrum voor seksuele gezondheid (...). Het doel van het vlaggensysteem is het bespreekbaar maken van wensen en grenzen, criteria en gradaties van seksueel grensoverschrijdend gedrag (Franck & Erika, 2011). Dit gebeurt middels het doorlopen van een aantal criteria. De zes criteria zijn: toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, ontwikkeling, context en zelfrespect. Door bij elk van deze zes criteria vragen te stellen, kan men de situatie vervolgens beoordelen met een groene, gele, rode of zwarte vlag. De verschillende vlaggen staan voor een aanvaardbare seksuele situatie tot licht, ernstig of zware grensoverschrijdende seksuele situatie.

Beoordeling: Kinderen zijn nieuwsgierig. Ze willen zien wat niet gezien mag worden, juist omdat het niet mag. In die zin is dit gedrag eigen aan de leeftijd. Maar omdat het in een openbare ruimte gebeurt (context) en er hier geen sprake is van toestemming en vrijwilligheid, beoordeel je dit met de gele vlag.

Aan elke vlag is een reactie gekoppeld. Het vlaggensysteem is een goede methode om seksuele situaties discutabel te maken binnen de opleiding Social Work.

Reactie: Je spreekt haar erop aan: ‘Het is oké dat je nieuwsgierig bent en de jongen in zijn blootje wil zien, maar stiekem naar mensen in hun blootje kijken is nooit oké. Je hebt het niet gevraagd aan de jongen en in het zwembad doen we zulke dingen niet.’ Je begrenst dus, en legt uit waarom (van Dacraen, Franck & Frans, 2011).

CULTUUR & RELIGIE

Andere aspecten waar de sociaal professional rekening mee dient te houden, als we het hebben over seksualiteit, zijn de normen en waarden die mensen hanteren. Wat in seksueel opzicht wel of niet acceptabel is, hangt af van de culturele of religieuze norm die men hanteert (Laan & Van Lunsen, 2017). Dit maakt de vraag, wat een gezonde seksualiteit is, zeer ingewikkeld. Wat voor de één normaal is, kan voor de ander als abnormaal beschouwd worden. Heemelaar (2013) onderscheidt drie culturele opvattingen en normen die binnen Nederland spelen.

Allereerst is er de repressieve houding, ook wel de traditioneel-religieuze houding. Seks voor of buiten het huwelijk is verboden, evenals zelfbevrediging. Daarnaast is er de restrictieve houding. Deze stroming is wat liberaler, maar het taboe op seks blijft. Ouders binnen deze stroom leren hun kinderen sporadisch enkele normen. Kinderen worden geconfronteerd met het feit dat ze voelen wat ze later pas mogen voelen. Tot slot is er de permissieve houding. Hier mag men zelf bepalen wanneer zij beginnen met seksuele ervaringen en hoe zij hiermee omgaan (Heemelaar, 2013, pp. 45-46).

Binnen een cultuur waarin seks een taboe onderwerp is zal de seksuele voorlichting vanuit ouders en opvoeders gering zijn. Hierdoor zal seks ook minder ter sprake komen binnen een seksuele relatie. Tevens hebben we gezien dat taboe veelal samengaat met schuld en schaamte. “In de Marokkaanse cultuur zijn heel veel dingen *shoema*” (el Abdouni, 2017), wat schande betekent. Zo zijn er in het Turks en Arabisch soortgelijke termen die gebruikt worden om een gesprek – door enkel dit woord te gebruiken – te beëindigen. Het belang om als sociaal professional te weten welke normen en waarden er kunnen meespelen binnen een groepering is daarom groot.

“In de Marokkaanse cultuur zijn heel veel dingen *shoema*, wat schande betekent”

SEKSUELE GEZONDHEID

We zien dat seksuele opvoeding binnen gezinnen waarin seksualiteit een taboe onderwerp is, gering kan zijn. Kinderen en jongeren zullen het hierdoor vooral moeten hebben van de seksuele voorlichtingen die buiten het gezin om gegeven worden. Echter is hier ook wat over te zeggen. Al eerder in dit artikel (zie kopje ‘schaamte en schuld’) wordt aangegeven dat voorlichting zich vooral richt op de negatieve kant van seksualiteit. “Als je meisjes alleen maar leert hoe ze nee moeten zeggen, leer je ze niet over wat ze nodig hebben om ja te kunnen zeggen, over wat ze nodig hebben om ervoor te zorgen dat hun seksleven iets wordt waar ze plezier aan beleven en wat bijdraagt aan hun welbevinden, aan hun kwaliteit van leven”, aldus Laan & Van Lunsen (2017, p. 16). Dit heeft weer tot gevolg dat problemen rondom seksualiteit ontstaan.

“Coïtus [penetratie] is de meest gangbare heteroseksuele techniek. Op alle andere technieken rust een taboe, vooral op orale seks. Het wordt met lichamelijke onreinheid geassocieerd, die op haar beurt kan leiden tot spirituele onreinheid” (Heemelaar, 2013).

- Creolen

“Zelfs tijdens de coïtale omhelzing dient zijn naam [Allah] geprezen te worden. Na en soms ook voor seks dient een ritueel bad genomen te worden. Reinheid is belangrijk. Dit zijn praktische, hygiënische maatregelen, net als de besnijdenis” (Heemelaar, 2013).

- Islamieten

“Het is het geheim van een onzelfzuchtig wonder, de lijm van eeuwige liefde en gemeenschap van twee zielen die in elkaar en uit elkaar vloeien totdat hun eindige grenzen ruimte maken voor een oneindige, bovennatuurlijke eenheid met de Schepper Zelf” (Vallotton & Vallotton, 2011).

- Christenen

Om een voorbeeld te noemen waartoe een dergelijk seks-negatief beeld kan leiden, wil ik een opmerking delen van een vrouw die besloot vanaf haar 21^e als escort te gaan werken. In een interview vertelde zij mij waarom het voor haar gemakkelijker was om dit werk te doen. Zij gaf aan dat vanaf haar eerste vriendje – die haar had verkracht – zij altijd gedacht had dat seks voor de man was: “Ik voelde niets bij seks. Ik heb altijd seks gehad met vriendjes voor hún, niet omdat ik daar zelf iets bij voelde”.

SEKSUEEL MISBRUIK

De cijfers als het gaat om seksueel grensoverschrijdend gedrag liegen er niet om. Zo heeft 72% van de vrouwen met een licht verstandelijke beperking seksueel grensoverschrijdend gedrag meegemaakt, waaronder het bij 23% ging om een verkrachting. Of biseksuele vrouwen, waarvan 36% aangeeft dat zij met seksueel geweld te maken heeft gehad.

Hoewel het overgrote gedeelte van de slachtoffers vrouw is, betekent niet dat mannen niet met dergelijk gedrag in aanraking komen. Zo heeft 13% van de mannen in Nederland te maken gehad met fysiek seksueel grensoverschrijdend gedrag (Rutgers, 2017).

Wat doe je als professional als je iemand voor je hebt zitten die slachtoffer is van seksueel misbruik? En die kans is groot, gezien de cijfers. Je kunt te maken krijgen met psychiatrische ziektebeelden als PTSS, waar lichamelijke klachten als hoofdpijn, buikpijn of bekkenbodemplachten vaak mee gepaard gaan (Bicanic, 2016). Ook komt schuld en schaamte weer om de hoek kijken. Neem nu de kleine groep mannen, die overigens vaak nog grotere risico's lopen na seksueel misbruik dan vrouwen. Tijdens het seksueel misbruik kan het bijvoorbeeld gebeuren dat de jongen of man een erectie of ejaculatie krijgt. Vaak schamen jongens en mannen zich hiervoor, terwijl deze genitale respons een automatische reactie is van het lichaam en niets zegt over toestemming of plezier (Bicanic, 2016).

Weten we als sociale professional dat seksueel misbruik heel goed te behandelen is? Weten we ook wat we voor de cliënt kunnen betekenen, naast zijn of haar therapiebehandelingen? Sociale steun kan namelijk bevorderend werken voor het verwerkingsproces (Bicanic, 2016). Het is van groot belang dat we als sociaal professionals weten hoe we hierin een rol kunnen spelen.

TOT SLOT

Geconcludeerd mag worden dat seksualiteit een enorme rol speelt in een mensenleven. Ondanks dat het lijkt alsof we steeds opener over seks kunnen praten, worden we met z'n allen juist preutser. Praten over andermans seksleven is makkelijk en anoniem, terwijl praten over je eigen seksleven gevoelens als schuld en schaamte oproepen. De enige manier om openlijk over seksualiteit te praten, is door de schaamte te accepteren en er woorden aan te geven. Op dat vlak hebben we nog een lange weg te gaan. Een weg waar de hulpverlening een mooie, maar cruciale rol in kan spelen. Daar waar opvoeding, voorlichting en politiek in tekort schiet, ontstaan risico's tot problemen op seksueel gebied. Echter krijgt de sociale professional zélf ook een tekort in seksuele educatie, waardoor het niet snel een bespreekbaar onderwerp zal zijn met cliënten. Laat staan dat een hulpverlener gevoelens krijgt voor een cliënt, wat al helemaal een taboe onderwerp is.

Seksuologie is de wetenschap van seksualiteit en zou een onmisbaar vak moeten zijn binnen sociale studies. Toekomstig sociale professionals moeten klaargestoomd worden voor de praktijk. Ze moeten tijdens de opleiding genoeg handvatten krijgen om in de praktijk mee uit de voeten te kunnen. Echter moet je praten over seks leren. Hierbij zijn een veilige en vertrouwde omgeving belangrijke factoren om dit te oefenen. Dat zal daarom wel moeten op school, in de klas, met een deskundige die het geheel begeleidt. Want welke woorden gebruik je? Wat is een gezonde seksuele situatie? En wat is gezonde seksualiteit überhaupt? Hoe spelen factoren als cultuur en religie hierin een rol? En hoe ga ik hier als professional – die zelf ook uit een bepaalde cultuur afkomstig is – mee om? Methoden zoals het vlaggensysteem kunnen hierin een ondersteunende en leidende rol spelen.

Het belang van seksualiteit bespreekbaar maken moet voor studenten net zo logisch in de oren klinken als NIVEA zonder OMA [niet invullen voor een ander, zonder oordeel, mening en advies]. Dit zodat zij klaargestoomd zijn om de vraag “hoe is uw seksleven?” te kunnen en durven stellen.

“Ik voelde niets bij seks. Ik heb altijd seks gehad met vriendjes voor hún, niet omdat ik daar zelf iets bij voelde”

BRONNEN

- Abdouni, N. el. (2017, 24 februari). De Nieuwe Maan. [Videobestand]. Geraadpleegd van http://www.ntr.nl/De-Nieuwe-Maan/190/detail/De-Nieuwe-Maan/VPWON_1269546
- Bicanic, I. (2016, 24 november). Hoe kun je seksueel misbruik verwerken? [Videobestand]. Geraadpleegd van <http://www.universiteitvannederland.nl/college/hoe-verwerk-je-seksueel-misbruik/>
- Bolle, G., Griffioen, T. & Knegtering, R. (2009). Seksuologie en psychiatrie. In Gijs, L., Gianotten, W.L., Vanwesenbeeck, I. & Weijnenborg, P.T.. (Red.), Seksuologie (pp. 515-533.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Commissie Samson (2012, 8 oktober). Omringd door zorg, toch niet veilig. Gedownload van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/jeugdhulp/documenten/rapporten/2014/02/06/rapp-ort-commissie-samson-omringd-door-zorg-toch-niet-veilig>
- De Balie (2016, 14 februari). Seks zonder grenzen. [Videobestand]. Geraadpleegd van https://www.debalie.nl/agenda/podium/seks-zonder-grenzen/e_9782178/p_11765725/
- Decraen, E. van., Franck, T. & Frans, E. (2011). Over de grens? Seksueel opvoeden met het vlaggensysteem. Geraadpleegd van https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Over%20de%20grens%20%5BMOV-177637-0.3%5D.pdf
- Duits, A., Lankveld, J. van., Oirschot, N. van. & Oostenbrugge, R. van. (2011). Seksueel functioneren na een beroerte. Tijdschrift voor Seksuologie, 2011, 35(nummer 2), 74-80.
- Franck, T. & Frans, E. (2011). Vlaggensysteem: Praten met kinderen over seks en seksueel grensoverschrijdend gedrag. (2^e dr.). Antwerpen – Apeldoorn: Sensoa en Garant – Uitgevers.
- Gijs, L. & Slob, K. (2009). De geschiedenis van de seksuologie: een kennismaking. In Gijs, L., Gianotten, W.L., Vanwesenbeeck, I. & Weijnenborg, P.T.M. (Red.), Seksuologie (pp. 23-43.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Heemelaar, M. (2013). Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening. (4^e dr.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kedde, H. (juni 2012). Seksuele disfuncties in Nederland: prevalentie en samenhangende factoren. Tijdschrift voor seksuologie, 2012, 36(nummer 2), 98-108.
- Komrij, G. (1986). Verzonken boeken. (1^e dr.) Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Laan, E. & Lunsen, R. van. (2017). Seks! Een leven lang leren. (2^e dr.). Amsterdam: Prometheus.
- Orsouw, E. van. (oktober 2015). 'Al vóórdat ze ons kennen...': Hoe ervaringsdeskundigheid ingezet kan worden voor de destigmatisering van sekswerkers. Maatwerk, 2015 (nummer 5), 2-5.
- RIWB Brabant (2015). Ik train alle begeleidingsteams van RIBW Brabant hoe je intimiteit en seksualiteit bespreekbaar kunt maken bij cliënten. Geraadpleegd van <http://www.gekkermaghetnietworden.nl/het-verhaal-van-evi>
- Rutgers (2017). De feiten in beeld over seksueel grensoverschrijding. Geraadpleegd van <http://www.rutgers.nl/feiten-en-cijfers/kennisdossiers/seksuele-grensoverschrijding/de-feiten-beeld-over-seksuele>
- Vallotton, J. & Vallotton, K. (2011). Morele revolutie: de naakte waarheid over seks. (1^e dr.) Zeewolde: St. De Heilbode.